

Державний вищий навчальний заклад
“Запорізький національний університет”
Міністерства освіти і науки України

**НАУКОВІ ПРАЦІ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Випуск 40

Запоріжжя

2014

УДК 94:378.4(477.64-2)(066)
ББК ТЗ(4Укр-43п)я4
НЗ4

*Постановою Президії ВАК України № 1-05/1 від 10.02.2010 р.
збірник включено до переліку фахових видань, у яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 15438-4010 ПР від 19.06.2009 р.*

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Запорізького національного університету (протокол № 2 від 28.10.2014 р.)*

Редакційна колегія:

Турченко Ф. Г., доктор історичних наук, професор (головний редактор)
Васильчук Г. М., доктор історичних наук, професор
Ігнатуша О. М., доктор історичних наук, професор
Каганов Ю. О., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор)
Лях С. Р., доктор історичних наук, професор
Нестеренко Л. О., кандидат історичних наук, доцент
Тимченко С. М., доктор історичних наук, професор
Ткаченко В. Г., кандидат історичних наук, доцент
Турченко Г. Ф., доктор історичних наук, професор
Фролов М. О., доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Андрєєв В. М., доктор історичних наук, професор
Кучер В. І., доктор історичних наук, професор

**НЗ4 Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 40. – 330 с.
ISSN 2076-8982**

Відповідно до ліцензійного договору № 624-10/2013 від 18.10.2013 р. збірник “Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” включений до міжнародної наукометричної бази **РИНЦ (Російський індекс наукового цитування)**.

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на **офіційному сайті видання www.istznu.org**

Збірник розрахований на науковців, викладачів історії, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних та посилань.

УДК 94:378.4(477.64-2)(066)
ББК ТЗ(4Укр-43п)я4

Н. М. Салтан СПОРТИВНІ ПРАКТИКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА У 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ	108
К. В. Шпакович МОВНА ПОЛІТИКА В УСРР ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ НА СТОРИНКАХ ХАРКІВСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920-х РОКІВ	112
О. Л. Рябченко НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: РАДЯНСЬКІ ІННОВАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У 1920–30-ті РОКИ	116
К. В. Діденко ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ СПРИЯННЯ ВЧЕНИМ ЩОДО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВЦІВ УСРР У 20-х рр. ХХ ст.	125
О. Ю. Пригорницька ВНЕСОК ВИПУСКНИКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВИТИ В НАУКОВО- КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	128
А. С. Безсмертний САМОДІЯЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	131
Ю. С. Готкова ДІЯЛЬНІСТЬ КУБАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ У 1920–1930-ті рр.	135
Г. М. Стародубець ДЖЕРЕЛА РЕКРУТУВАННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР В 1944-1946 РОКАХ	141
Д. В. Кравчук ПОЛЬСЬКІ ФОРМУВАННЯ У РАДЯНСЬКОМУ ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1942 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 рр.)	145
С. В. Стельникович САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ СТАН НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ	151
Н. Л. Єфимчук РІВЕНЬ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРСЬКІ ОБЛАСТІ В 1943-1950 рр.	154
В. І. Ільницький ВИКОРИСТАННЯ КОМПРОМЕНТАЦІЙНИХ ПРИЙОМІВ ПРИ ЛІКВІДАЦІЇ ПІДПІЛЛЯ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1945-1954)	158
Р. Я. Гаранджа ОТЕЦЬ Д-Р ІВАН ЧОРНЯК, СВЯЩЕНИК ПІДПІЛЬНОЇ ГКЦ В УМОВАХ БОРОТЬБИ ПРОТИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ	162
В. В. Островський УЧАСТЬ ЗІНОВІЯ КРАСІВСЬКОГО В ПРОЦЕСІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ТА УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ	169
О. Д. Маслій ЖІНОЧЕ ЧЕРНЕЦТВО ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1950-х рр.)	174
С. А. Буряк ВИЩА ІСТОРИЧНА ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА В УРСР (1945-1956 рр.)	180
О. Є. Тверитникова ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИМИ КАДРАМИ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (1950–1960 рр.)	184
Ю. О. Шушкевич РОЗГОРТАННЯ МЕРЕЖІ ОСЕРЕДКІВ НРУ НА РІВНЕНЩИНІ В 1989-1998 рр.	188
Г. О. Ігнатуша ОЛЕКСАНДР ВОРОНИН – ФУНДАТОР СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. КАНЕВА (1989–2013 рр.)	192
Т. В. Черкас ПИТАННЯ РЕПАРАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ ст.)	196

Шпаківич Е. В. Языковая политика в УССР и украинизация национально-государственного аппарата на страницах харьковских периодических изданий 1920-х годов.

В статье рассматривается процесс развития политики украинизации и ее влияние на государственный аппарат на основании материалов харьковской прессы 1920-х годов. Также раскрыта роль и место харьковских изданий, которые систематически освещали материалы о определенных изменениях в языковой политике, связанные прежде всего с украинизацией государственных органов и учреждений. Освещаются проблемы внедрения украинского языка в делопроизводство и общении среди государственных служащих, подается информация о введении практических курсов.

Ключевые слова: харьковская пресса, газетная периодика, языковая политика, украинизация государственного аппарата.

Shpakovich K. V. Language policy in the USSR and ukrainization of the national state apparatus on the pages of Kharkiv periodicals in 1920s.

This article discusses the development of Ukrainization and its influence on the state apparatus on the basis of the content of Kharkiv periodicals 1920s. Also the role and place of Kharkiv publications and under consideration, how systematically material about certain changes in language policy was covered, primarily related to the Ukrainization of bodies and institutions. Problems in the implementation of the Ukrainian language and communication among civil servants, served information about the introduction of practical courses.

Keywords: Kharkiv press, newspaper and periodicals, language policy, Ukrainization of the state apparatus.

УДК: 94(477)"1920/1930"

О. Л. Рябченко

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: РАДЯНСЬКІ ІННОВАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У 1920–30–ті роки

У статті на основі широкого кола джерел досліджуються питання організації навчального процесу у вищих навчальних закладах України протягом 1920-30-х рр. Охарактеризовано основні радянські інновації, спрямовані на перебудову навчально-методичної роботи, особливості впровадження у навчальний процес бригадно-лабораторного методу аж до його ліквідації, реакцію студентів і професорів на реформи, а також труднощі, які доводилося долати студентам на шляху до здобуття освіти. Зазначено, що революційні форми і методи викладання використовувалися перш за все для зменшення ролі професорів та обмеження їхнього впливу на молодь.

Ключові слова: навчальний процес, студенти, професори, бригадно-лабораторний метод, лекції, успішність, тисячники.

Перші десятиліття радянської влади відомі своїми грандіозними експериментами в усіх сферах життя. Блискавично руйнувалося звичне і традиційне, втрачалися минулі ідеали, система цінностей, а натомість пропонувалися нові перспективи, у тому числі і в царині освіти. Вивчення досвіду функціонування системи вищої освіти протягом 1920–30-х рр. завжди належало до числа пріоритетних напрямків досліджень, науковцями введено у обіг значний масив різноманітних документів і матеріалів, останнім часом проблема осмислюється з нових методологічних позицій. Разом з тим ще залишаються не розпізнаними чимало питань, пов'язаних з «механізмами людських поступків», без вивчення яких ми «неминуче будемо залишатися в полоні надзвичайно схематичних уявлень» [1, с.333]. Тому метою цієї розвідки є не лише аналіз радянських інновацій у навчальному процесі, а й дослідження реакції студентів і викладачів на їх впровадження.

Протягом 1920–30-х рр. ВНЗ України пережили багато різних реформ, що запроваджувалися перманентно і нерідко були досить суперечливими. Поряд із заходами з реорганізації їх структури, влада приділяла значну увагу перебудові навчально-методичної роботи в них. Студентський часопис повідомляв, що Наркомос різко взявся за справу очищення навчальних програм від «всякого мотлоху», тож «старі навчальні плани й програми змінили на нові, викувані у тяжкій боротьбі за революційну методу» [2, с.24].

Навчальні плани передавалися Головпрофосом для обов'язкового виконання всім ВНЗ і супроводжувалися характеристикою предметів, зокрема їх змісту і термінів викладання [3]. Проте, як відзначали сучасники тих подій, «якоїсь стабільної програми не було, вірніше, програм було аж надто багато, предмети вводилися і зникали безслідно протягом одного семестру. Щоб читався новий курс, потрібно було бажання лектора і двох-трьох слухачів» [4, с.69]. Для всіх вишів України на початку 1920-х рр. характерною була предметна система навчання. Суть її полягала у відсутності стабільного поділу студентів на навчальні групи та курси, кожен міг просуватися в навчанні своїми власними темпами, опрацьовуючи ті предмети, які вважав за потрібне, без суворої послідовності їх вивчення та термінів складання [5, с.50]. При цьому встановлювалася мінімальна кількість заліків, які студент мав здати протягом навчального року. Наприклад, у 1922–23 н.р. студентам КПІ першого курсу потрібно було здати сім заліків, старших курсів – дев'ять [6, с.33–34]. А.М. Утевський, наприклад, за перший рік навчання пройшов увесь університетський

курс хімії і взявся за фізику, яку слід було відробляти і здавати до хімії. То була його «особиста програма» проходження курсу вищої школи – проходити курс програм не за розкладом, не за віковичним каноном «від сих до сих» на першому і наступних курсах, а опрацювати науку, яка подобалася, від початку і до «навчального» кінця [4, с.69].

Предметна система давала можливість закінчити навчання за коротший термін. Це вдавалося небагатьом встигаючим студентам, наприклад, згаданий вище А. Утевський закінчив ХІНО за два роки. До того ж, для вихідців із «колишніх» вона була просто знахідкою, оскільки надавала більше шансів не бути виявленими під час чисток і отримати диплом. У роботу вишів така система внесла немало клопоту, оскільки нелегкою справою виявилася реєстрація студентів, розподіл їх за курсами. Молодь з різних причин не з'являлася на заняттях по декілька років, найчастіше втрачався час через голод і епідемії. Відвідування також прямо залежало від несприятливих умов у ті часи, особливо на початку 1920-х рр., коли не працювало опалення навчальних приміщень, було відсутнє освітлення, водопостачання. Наприклад, взимку 1921 р. на інженерно-будівельному факультеті Одеського політехнічного інституту відвідування нерідко падало до нуля, а в теплий час на молодших курсах воно коливалося в межах 50–75%, а на старших було близьким до 50% [7, арк.4]. Лише 20% студентів виконали повністю необхідні завдання і отримало заліки, 40% не виконали й половини потрібного мінімуму. У Київському ІНО «було багато випадків, коли студент, який числився на III курсі, здав лише один-два предмети за перший» [8, арк.302], а більшість випущених на стаж випускників 1924 р. Полтавського ІНО навіть не склали всіх заліків [9, арк.171].

Намагаючись встановити точні списки студентів і скоротити терміни їх перебування в інститутах, правління вдавалися до проведення місцевих академічних перевірок, запроваджували різноманітні заходи для підтягнення невстигаючих, виключали «безнадійних». У Полтавському ІНО з цією метою 1923 р. були організовані додаткові групи з елементарної математики й української мови, куди записалася більша частина студентів [9, арк.170].

Після проведення соціально-академічної перевірки студентів восени 1924 р. виявилось, що академічна неуспішність набула неприпустимих розмірів. Для більшості ВНЗ Харкова дійсністю став надзвичайно високий відсоток невстигаючих, що коливався в межах 70–90% [10, с.11]. Такий стан був і результатом систематичних значних занижень при прийомі до інститутів вимог Головнопрофосвіти для абітурієнтів, бо навіть мінімум вимог для них був непереборним бар'єром. Лише незначний відсоток абітурієнтів мав необхідний формальний рівень знань. Майже всі студенти на всіх курсах не встигали, зазначалося у звіті Полтавського ІНО [9, арк.170]. Аналогічною була ситуація в усіх ВНЗ УСРР, про що свідчать сучасні дослідження їх історії [11, с.230].

Особливо невітшною є статистика академічної успішності робітфаківців. Це факт, але якщо поглянути на нього з точки зору цієї молоді, уявити їхній піднесений душевний стан, коли, отримавши запевнення в підтримці на шляху із споконвічної темряви до світла науки і нового життя, вони з'явилися у напівзруйнованих храмах цієї науки і опинилися на межі життя і смерті, то їхній шлях дійсно можна назвати не просто важким, він був героїчним. Не в усіх, звичайно, а в тих, хто вистояв. Статистика показує, що з прийнятих на робітфаки на початку 1920-х рр. закінчували їх всього близько половини. Так, у Київському ІНО у 1925 р. за двохрічним планом закінчили робітфак лише 99 осіб із 226 прийнятих у 1923 р. У подальшому із 74 осіб, які залишилися навчатися в інституті, 1929 р. закінчили його лише 34. Тобто, відсів у виші протягом чотирьох років складав значно меншу цифру, ніж відсів за перші два роки на робітфаку [12, с.18]. Серед тих, хто вступав на робітфак у наступні роки, середній відсоток відсіву був меншим і становив 25–30% [13, с.20].

Тип пролетарського студента-робітфаківця постає перед нами в образі Дмитра із «Невеличкої драми» В. Підмогильного [14, с.85]. Як і багато інших представників цієї групи студентства, Дмитро зображений як прямолінійний, примітивний реалізатор пролетарського світогляду. Незважаючи на злидні свого побуту, він їх з честю подолав. «Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу [...] він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за дворників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причім мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою закінчив виша не останнім» [14, с.85]. Скільки таких Дмитрів було в реальності! Якщо на перших порах їм здавалося, що «професор таке говорить на лекції, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш, як довбня. А він ще навмисне закручує. От закручує, закручує, щоб незрозуміліш було» [15, с.58], то згодом наполеглива праця давала результати. До III курсу робітфаківці КІНО, що екстраординарним напруженням за два роки пройшли курс навчання, не тільки йшли разом зі студентами свого курсу, а іноді й уперед [12, с.18]. Ю.Л. Юркевич згадує, що робітфаківці КПІ також на перших курсах безнадійно відставали. «До третього, після великого відсіву, ті, що залишилися, відчайдушно працюючи, якимось підтягувалися, а на останніх двох курсах йшли, мабуть, нарівні із «чижиками» [16, с.85]. «Чижиками» називали молодь, яка прийшла у ВНЗ відразу після шкіл, на відміну від робітфаківців, яких величали «стариками». За словами політкома Харківського інституту сільського господарства і лісівництва, професорів дивувала увага і зацікавленість наукою робітфаківців [17, арк.44]. Частина із них дійсно повсякденно робила неможливе і ціною неймовірних зусиль досягла вагомих результатів.

Після соціально-академічної перевірки перед вишами постало складне завдання ліквідації «хвостів» та відрахування «перелітків», тобто тих, хто засиджувався в інститутах тривалий час. Середній термін навчання у КПІ, наприклад, у 1922 р. становив 8 років, у наступному – 7,7 років [18, с.40]. У ХТІ 50% всіх відрахованих через академічну неуспішність становили особи, що вступили до вишу у період до 1918 р.,

причому 30% із них повинні були залишитися на одному і тому ж курсі на третій рік [10, с.11]. Цей факт спонукав Наркомос розпочати заміну предметної системи навчання курсовою, що передбачала розподіл студентів за навчальними курсами і групами в залежності від зданих предметів. Також встановлювалася чітка послідовність і терміни вивчення предметів, складання іспитів, переведення на наступний курс. На початку 1925 р. було встановлено мінімум заліків для переведення на наступний курс. Він становив близько половини предметів, що вивчалися [8, арк.304]. Кількість складених заліків, як відомо, є формальною ознакою успішності. Якщо говорити про засвоєння студентами пройденого курсу, то воно було зовсім слабим. У Харківському ІНГ, наприклад, перевірка виявила повне невігластво старшокурсників з питань, з яких вже було складено низку предметів. Надзвичайно дикі відповіді звучали на елементарні питання, наприклад, про структуру СРСР. І це була не випадковість, подібні запитання задавалися великій кількості студентів, а не абсурдні відповіді отримувалися у виключних випадках. У інших вишах картина була аналогічною [10, с.11]. Такий стан речей не був таємницею, проте критикувати низьку успішність було небезпечно. Фрази на зразок «робітникам і селянам через їх слабу підготовку не місце в виші», кваліфікувалися ворожими, а тих, хто їх висловлював, пропонувалося «вичищати», незважаючи на соціальне походження [19, с.49].

Наприкінці 1920-х рр. надзвичайно загострилися академічні проблеми у вишах. Разом із збільшенням вихідців із пролетарського середовища і спецнаборами перед ними постало вирішення серйозного завдання – подолання надзвичайно низького рівня загальної освітньої підготовки молоді. У звітах постійно вказувалося на те, що робітники та бідняки села не підготовлені до вступу. Другорічництво і особливо «хвости» стали масовим явищем, «невідповідно високе місце» серед невстигаючих належало комуністам і комсомольцям [20, арк.14]. Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів, що серед прийнятих на 1 курс доходило у багатьох вишах до 50% [21, арк.129]. Значною проблемою було і тривале перебування студентів у навчальних закладах, що приводило до зменшення кількості випускників у порівнянні з набором. Однак найвагомішою проблемою вважалася та, що лівова доля випускників належала до «службовців» та «інших», оскільки «сприятливе порівняння соціального розподілу студентства на перших курсах на останніх перевертається в інший бік» [22, с.72].

Завдання зупинити відсів пролетарської молоді із інститутів було надзвичайно складним, оскільки основними причинами «дезертирства» були не лише матеріальні труднощі, але й низький загальноосвітній рівень студентів. Самостійно підтягтися у навчання було досить важко. У П. Григоренка, який вступив за спецнабором до Харківського технологічного інституту, перша лекція з вищої алгебри викликала «таке саме почуття, як у того бика, що потрапляє під молот забійника. Я був приголомшений і, нічого не розуміючи, автоматично списував усе з дошки. Мені, як і кожному, хто від обмежених величин середньої школи раптом переходить у світ безконечностей, все здавалося нереальним» [23, с.87]. При бажанні і наполегливості можна було навіть стати одними з кращих студентів, чого, наприклад, домогся згаданий автор спогадів. Основна ж маса прибулих за спецнабором, що становив більшість першого курсу, самостійно не вчилися і на лекції майже не ходили, мотивуючи це тим, що нічого там не розуміють. Спогади інших студентів змальовують аналогічну картину: «З двадцятих студентів у нашій групі геологів четверо цікавилися геологією, вчилися за підручниками, читали фахову літературу, ходили на семінари. Ще четверо так-сяк училися, а решта до підручників не заглядала, лекції розуміла мало, ходили складати іспити по кілька разів, готуючись до них за своїми і чужими записами» [24, с.263].

Ліквідація цієї проблеми покладалася на колективи інститутів, тож викладачі організовували консультації і репетиторські та ударні групи для здачі «хвостів». Так, у ХТІ «усіх студентів спецнабору, які майже півроку байдкували, сумнінні викладачі ґрунтовно перевірили, розбили на групи, за рівнем знань, і почали диференційоване навчання. Програму було складено так, щоб до середини другого курсу всі групи спецнабору догнали основний курс і могли вчитися далі за єдиною програмою» [23, с.90]. Такі заходи дещо сприяли налагодженню навчального процесу, з часом ці студенти змогли догнати основний курс і навчатися за єдиною програмою.

Про тисячників взагалі гуляли в аудиторіях анекдоти. Рівень їхніх знань оцінювався на «мідяний гріш», про це говорилося всюди [25, с.18]. Знаходилися навіть «мерзотні смільчаки», які наважувалися порушувати питання успішності парттисячників на партійних зборах. Б. Красовицький згадував, що коли його однокурсник, маючи на увазі різну підготовку студентів, зауважив, що «масло з водою не змішаєш», то це було сприйнято робітфаківцями і деякими іншими вихідцями з робітничого середовища як образа, і репліці придали політичне забарвлення. Було зібрано комсомольські збори, на яких розкритикували говіркого студента і виключили з університету [26, с.132]. Для невстигаючих парттисячників також організовували спеціальні групи для додаткового вивчення дисциплін, вони навчалися під час канікул і на початок семестру зуміли поставити «досить міцні латки» на прогалини в своїх знаннях [25, с.18].

Багато студентів скаржилися на упереджене ставлення до них з боку викладачів. У листі студентів Харківського зернового інституту повідомлялося, що «з боку дирекції інституту ... є бюрократичне ставлення до колгоспників, докоряють різними словами. Викладачі грубо ставляться до студентів, матеріалу не роз'яснюють, говорять, що це потрібно знати давно, коли вони вперше його бачать (наприклад, як викладач математики Струмінський і четверта група майже нічого не знає). Струмінський нібито був попом...» [27, арк.16]. Як бачимо, студенти намагалися пояснити негативне ставлення до них з боку викладача саме його «ворожим» соціальним походженням. Це є свідченням того, що значна частина молоді позитивно сприймала постанови влади і сумлінно намагалася їх виконувати, списуючи труднощі на діяльність всіляких «ворогів». Студенти вірили, що в результаті все це «підє на користь країні» [28, с.225].

Для підвищення успішності та боротьби з прогулами широко використовувалися як методи адміністративного впливу, так і громадського. 1932 р. у вишах оголошувалася та обговорювалася постановою ЦВК та РНК СРСР «Про звільнення за прогул без поважних причин» [29]. З цього часу досить популярними стали «чорні дошки», на яких вивішувалися прізвища студентів і кількість прогуляних годин занять. На «червоних дошках», навпаки, записувалися передовики навчання. У Київському енергетичному інституті виводилися щоденні графіки з відмітками про кількість хвостів, прогулів, запізень, гарної успішності, які потім розглядалися і критикувалися в групах на конкретних прикладах [30, арк.6]. Аналогічні діаграми робились у багатьох вишах, наприклад, діаграма Харківського будівельного інституту свідчила про те, що студенти за рік без поважних причин прогуляли 13 000 годин [31, с.13]. А у Муздрамінституті, як видно із постанови секретаріату ХК КП(б)У від 14 січня 1932 р., за останні 2,5 місяці на 28 комуністів припадало 338 академгодин прогулів, а на 136 комсомольців – 756 годин [32, арк.74; 15, арк.136]. Щоб запобігти таким явищам, виші Дніпропетровська запровадили так звані «п'ятихвилинки» – щоденні підсумкові виробничі наради. За зразком Білоцерківського педагогічного технікуму прізвища прогульників, «арапів» і невстигаючих надсилалися з характеристиками до тих організацій, які направляли молодь на навчання [33, с.4–5]. Крім того, таких позбавляли права отримання житлової площі в гуртожитку, талонів на харчування. Проте, як відзначають дослідники, суворі методи покарання спрацьовували не для всіх. Так, накази щодо піднесення дисципліни студентів у Дніпропетровському гірничому інституті приймалися до 1940 р. Дисциплінарні проблеми тут так і не були подолані [29]. У деяких інститутах для боротьби з недоліками в організації навчального процесу випускалися гумористичні газети [65, арк.23].

Слід зазначити, що критика і самокритика схвалювалася стосовно рядових студентів, але не могла стосуватися комсомольських чи партійних лідерів, які використовували всі можливі важелі впливу, щоб інформація про їхню неуспішність не стала надбанням громадськості і не з'явилася в періодиці. Не квапилися «компрометувати активістів» і редактори стінних газет [35, с.33]. Прекрасно охарактеризована позиція партгрупорга, який «був і є найвідсталішим в навчанні і багато в чому навіть у політиці на курсі» в листі студента Шосткінського хімічного інституту О.Г.Буслика до Сталіна (3.04. 1933 р.), в якому студент скаржився на переслідування і виключення з інституту за його критику дій партійного керівництва [36, арк.7–8]. Посідаючи найвідповідальніші посади у вишах, такі «лідери» намагалися втримати владу у своїх руках, тому всі заяви про їхні «не комуністичні вчинки» оголошували контрреволюційними. Наприклад, секретар партосередку Одеського хіміко-фармацевтичного інституту Шимко тиснув на дописувачів, щоб зняли свої підписи з матеріалу про поведінку партійців, поданого до газети «Известия». Тих, хто не погодився це зробити – виключив з комсомолу та вишу [37, с.9].

Після запровадження диференційованої стипендії в інститутах також почали застосовувати економічні санкції, наприклад, зменшення норм забезпечення цілим групам, що допомагало звести прогули до мінімуму. Разом з тим, такі заходи сприяли появі занепадницьких настроїв, оскільки «члени партії розцінювали диференційовану стипендію як змазування класового принципу комплектування вузів» [30, арк.6].

Діячі Наркомосу намагалися домогтися підвищення успішності студентів за допомогою організації соцзмагання, ударництва та буксирів. Основна маса викладачів і студентів легко засвоювали нехитру науку пристосування до вимог партії, тож коли проаналізувати тисячі їхніх договорів із різних навчальних закладів, знайти бодай незначну відмінність у них просто неможливо. Відрізнялися ці угоди лише тим, що напроти оцінок ставилася інша дисципліна, а суть визначалася риторикою того часу: «Беручи до уваги необхідність підготовки висококваліфікованого спеціаліста, кращого в світі, я, студент такий-то, беру на себе такі зобов'язання» [34, арк.91]. Професори записували, що зобов'язуються акуратно відвідувати лекції, добре читати курс, тобто те, що вони мали робити й без соцзмагання. В основному, змагалися за шаблоном. За звичай на початку семестру профорг чи комсорг просили студентів швидше написати зобов'язання і вважали свій обов'язок виконаним [38, с.40]. Тож студентські договори про соцзмагання нерідко звучали анекдотично, як, наприклад: «Зобов'язуюсь отримувати «відмінно» з тих предметів, із яких викладачі поставлять мені відмінні оцінки» [39, с.41].

Разом з тим соцзмагання і в подальшому визначалося «основною формою боротьби за завоювання провідної ролі комсомолу в навчанні» [40, арк.4]. Серед інших форм такої боротьби з'явилися всілякі конкурси, наприклад, на старших курсах – на кращий проект, на молодших – на кращий конспект. Критикувалася схоластичність індивідуальних договорів, добивалися їхньої конкретизації. Засоби масової інформації доносили героїчні сюжети про студентів-ударників, на яких повинна була рівнятися молодь: Марія Демченко, Марина Гнатенко, Марина Глоба, Аркадій Мікуніс. Ударники виробництва, вони мали стати прикладом для наслідування і в навчальних закладах, щоденно особисто доводити, що в житті завжди є місце подвигу. Як із рогу достатку, на них сипалися різні почесті, нагороди, привілеї. Вони ставали депутатами Верховної Ради, вступали до лав ВКП(б). Для таких героїв створювалися всі умови для нормального навчання, тож можна було бути зразком і перебивати рекорди «на славу рідній країні, на страх ворогам». Наприклад, для М.Демченко у Київському сільськогосподарському інституті в професорському корпусі було відведено «окрему чудово обставлену кімнату» [41, с.73]. На соцзмагання вона викликала свого брата, червоного командира Йосипа Демченка, зобов'язавшись «показати найкращі зразки навчання, а брат – добитися відмінних показників у всіх видах бойової підготовки» [41, с.73]. Такі сюжети дійсно справляли велике враження, та все ж молодь вже тоді починала «відчувати якийсь фальш у тих славослов'ях, що звучали навколо...» [42, с.138]. Серед студентства спостерігалися «тенденції протистояння організованим формам навчання (ударництво, бригади тощо), ставки на самоплив, боротьба проти темпів навчання, проти скорочених термінів навчання...» [20, арк.16]. А котрийсь із відчайдушів

відреагував на заклики до ударництва з гумором – зварив у окропі дев'ять раків, а десятого розп'яв за клешні, повісив на стіну і написав: «Хотів виконати п'ятирічку за чотири роки, але здох!» [43, с.65].

На початку 1930-х рр. поширеною стала практика прикріплення успішних студентів до нествігуючих, за студентською термінологією – «буксири» [34, арк.12], хоч вони і не вважалися основним навантаженням з громадської чи партійної роботи [30, арк.6]. Заняття були індивідуальними й проводились у позаурочний час. Багатьом талановитим, але малопідготовленим людям така форма допомоги була дійсно корисною – вони підтягувалися і могли навчатися разом з іншими. «Під час підготовки до екзаменів у мене було багато клопоту з моїми підопічними з «буксиру», – писав Б.Красовицький. Ми збиралися в пустих університетських аудиторіях і рішали задачі з математики, або я приїжджав до гуртожитку, де вони жили, і ми там допізна «вгризалися» в науку. На екзамен я приходив разом із ними, а йшов останнім, щоб допомогти їм у тяжку хвилину» [26, с.130]. Це, звичайно, в ідеалі. А в дійсності не всі прикріплені до «буксиру» приходили на додаткові заняття, а потім ще могли й звинуватити успішних студентів у тому, що вони їм не допомагають [23, с.92]. Практика «буксирів» протрималася недовго. Після введення диференційованих стипендій і відміни бригадної форми роботи встигаючі студенти почали масово відмовлятися від взаємодопомоги відстаючим [30, арк.6].

Та які б заходи не застосовувалися, надзвичайно важко було домогтися гарних успіхів в умовах постійних «проривів», коли студенти замість навчання марно витрачали час і енергію через неузгодженість дій чиновників і дирекцій інститутів, які намагалися будь-що виконати численні абсурдні, але ідеологічно витримані накази [21, арк.134].

На початку 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, протиставляючи їм бригадо-лабораторний метод, Дальтон-план та інші інновації. Ці ідеї законодавчо були підкріплені Кодексом законів про народну освіту УСРР за 1922 р., де було визначено курс на ліквідацію традиційних словесних методів навчання і перехід до нових [44, с.852]. Побутувало переконання про шкідливість «пасивного» сприйняття лекції і користь від «активного» опрацювання літератури студентами, організованого у «бригади». Формально активні методи навчання стали явищем загальноновизнаним, проте фактично ця робота просувалася досить повільно. Навчання проводилося старими методами, «за винятком невеликої кількості лекторів, які залишивши старий метод, перебувають в періоді «шукання» нового» [45, с.62]. Все залишилося майже без змін. Студент революції повідомляв: «Питома вага лекцій безмежна, місцями вичерпує всю «активізацію» без рештків. До того ж, помітна частина лекцій надзвичайно низької якості. «Активні методи» переважно існують як якийсь вбогий додаток до лекцій. Кожен викладач «активізує» так, як це йому спаде на розум» [46, с.9].

Не особливо переймалися суттю нових методів і нових дисциплін навіть викладачі педагогічних предметів і педагогічних інститутів, де планами передбачалося вивчення значної кількості педагогічних дисциплін [47, с.22]. Належним чином їх так і не вдалося організувати навіть у провідних інститутах. Ю. Шевельов, наприклад, згадував про викладання «Вступу до педології»: «Це був цілорічний курс, і викладав його Олександр Нагорний. Ніякого зв'язку з педологією чи педагогікою він не мав. Це був дуже докладний курс анатомії і фізіології людського тіла. Ми мусили вивчати безконечні залози, хрящі, кістки і бозна-що ще. Це була зелена нудьга [...] Серед багатьох безглуздів нашої програми це було чи не найбільше» [48, с.119].

Більшість таких дисциплін професори навіть не викладали, а лише давали літературу, яку студенти відразу ж і опрацьовували в аудиторіях, а потім звітували про прочитане. Це навіть ті, хто друкувався на сторінках відомих часописів про запровадження нових методів і давав рекомендації з цього приводу іншим: «Історія педагогіки була в руках Дьякова, але там ми теж переважно читали вибрані сторінки з писань різних педагогів, як от Руссо, Песталоцці і т.д.». Те ж саме читаємо і про А. Машкіна, від «повчань» якого «ніякого сліду не лишилося» [48, с.133].

Вимога застосовувати марксистську методологію змушувала викладачів пояснювати, що, наприклад, М. Коцюбинський – це «спокутуючий інтелігент», який хоче жити для себе, а не для народу, що О. Кобилянська – «ніцшеанка-аристократка», що «її шукання краси є певне реакційне явище», а «особиста драма Франка в тім, що ... мусив підлягати міщанським нормам, асимілюватися в багні дрібної буржуазії...» [49, с.124]. «Дворянську ідеологію» модно було шукати у казках. Студентам доводили, що казка здатна лише руйнувати той матеріалістичний світогляд, який потрібно виховувати у дитини [50, с.87]. Натомість педагогам пропонувалося запроваджувати такі ігри, як боротьба за промфінплан [51, с.136].

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх неприйняття, нерозуміння, різного рівня підготовки студентів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася в ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо» [52, с.50]. Не сприяла організації навчання слаба матеріальна база навчальних закладів і незабезпеченість молоді. Студенти просили постачати їх тими навчальними матеріалами, з якими вони щодня працюють [53, арк.139].

Небувала перебудова навчального процесу на основі бригадно-лабораторного методу розпочалася на початку 1930-х рр., на основі цього методу навчання мало перетворитися на колективні практики. У Сталінському гірничому інституті, наприклад, у 1930 р. на бригадно-лабораторну проробку було переведено дві групи студентів, з осені 1931 р. – декілька курсів, а з 1 січня 1932 р. всі студенти були розділені на 190 бригад [30, арк.119] (Основною учбово-виробничою одиницею в інститутах залишалися групи, які і були

розділені на академічні бригади з 4–6 осіб). Академічні бригади, після шестигодинного заняття в інституті, щоденно ввечері проводили бригадні заняття в гуртожитку, в середньому три години. Бригади мали окремі плани і розклад опрацювання матеріалу, тому від 18 до 21 години, згідно з календарним планом, кафедри зобов'язані були залишати викладачів для консультацій.

Оскільки більшість навчальних закладів «опинилися в хвості боротьби за реконструкцію навчального процесу», велика робота у них присвячувалася боротьбі з «консерватизмом викладачів з переведення на активні методи викладання» [54, арк.72]. Суть нових методів навчання більшість викладачів і студентів так і не змогли усвідомити – вони і надалі залишилися для них таємницею. Наприклад, у Харківському машинобудівному інституті проф. Терещенко розпочав заняття такою заявою: «Одверто кажучи, з новою методою я обізнаний не дуже добре. Але суть її така: я даватиму завдання, ви самі мусите їх проробити, а мені лиш доведеться спитати, що ви знаєте» [55, с.7]. Жодні наявні у нашому розпорядженні спогади, крім негативних емоцій, нічого доброго про революційні методи навчання не говорять.

Щоб якось налагодити навчальний процес за новими методами, ВНЗ Києва – Фізико-хіміко-математичний, Текстильний, Енергетичний інститути та інші, робили «розвідку перебудови навчального процесу в інших вишівських центрах Союзу (Ленінград, Москва, Одеса та інші), надсилали туди бригади, налагодили вимін матеріалом» [56, с.9]. Журнал «Студент революції» також організував поїздку до Ленінграду, де весною 1931 р. розпочали перебудовувати роботу за бригадно-лабораторним методом.

Спочатку інститутам рекомендувалося комплектувати бригади за принципом якісної неоднорідності. Про це, наприклад, свідчать спогади М. Москвіна [57, с.45–46]. Згодом такі бригади були ліквідовані, «щоб ліквідувати зрівнялівку в групах, так зване рівняння груп на середняка». В низці інститутів деякі бригади почали комплектуватися за принципом якісної однорідності. Так, бригада, до якої належав А. Малишко, «складалась з гарно підготовлених, здібних студентів, які добре засвоювали матеріал і успішно звітувалися перед викладачами. Якщо окремі теми з філософії чи інших предметів здавалися особливо складними, тоді всі надії покладали на Андрія. І він завжди блискуче звітував завдяки своєму гострому аналітичному розуму» [58, с.35]. В інших вишах принципово залишалися старі неоднорідні бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н.Гессе згадувала, що бригадно-лабораторний метод – «річ страшна сама собою, оскільки оцінки виставлялися на бригаду. Бригади формувалися, як правило, за одноякісними принципами. Але у нас проводився експеримент, і їх сформували за різноякісним принципом. Оскільки я була першою студенткою робітфаку, мені дали найвідсталіших, з якими нічого не можна було зробити ... Щось втовкмачити їм було неможливо... Я навчалася краще за всіх і перевалювалася з двійки на трійку» [59, с.169].

Оскільки бригади вимушені були працювати темпами найслабшого, завдання з усіх дисциплін, що розраховувалися на темп середньої чи сильної бригади, систематично недовиконувалися: «Не підеш же вперед, коли слабкий товариш не засвоїв матеріалу. Через це темпи всієї групи знижуються до мінімуму. Про якість проробки нема що й говорити. З матеріалом тільки знайомляться, але не опановують його» – писалося в газеті Київського фізико-хіміко-математичного інституту [56, с.10].

Враховуючи низький рівень знань студентів, усе частіше акцентувалося на піднесенні самостійної ролі і персональної відповідальності студента за знання, на диференційоване керівництво педагога окремими бригадами: «Останнім часом питання про склад бригад дебатовалося в інституті і ми дійшли до висновку, що бригади повинні бути однорідні за своїм складом. Цей принцип ми і гадаємо здійснити на початку нового навчального року» [60, с.16]. Всі ці акценти з'являлися після чергових постанов влади про перебудову навчального процесу, якщо хтось наважувався критикувати бригадні методи навчання самостійно, це розцінювалося як «вилазки індивідуалістів». Дописувачі, наприклад, пропонували «відбити спроби» зірвати застосування бригадно-лабораторного методу студенту Київського медінституту Слободянику, який наважився критикувати бригаду, що «нічого не дає» а «лише заважає працювати, відбирає багато часу тощо» [61, с.32]. Усіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали з вишів. Н.Гессе пригадувала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «була відразу ж виключена, тоді вперше, але не востаннє – за спробу дискредитувати соціалістичні методи навчання» [59, с.169].

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І.В. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говорите, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції!» [49, с.113].

Переважає більшість «старої» професури не бажала відмовлятися від лекційної форми навчання і продовжувала їх читати, незважаючи на те, що з середини 1920-х рр. лекції піддавалися все більшим нападкам. Їхнім головним завданням оголошувалося ознайомлення студентів з основними ідеями дисципліни, корегування і спрямування подальшої роботи студента. Майже весь матеріал потрібно було засвоїти на семінарах і практичних заняттях. Студенти самостійно готували тему у вигляді рефератів, а на занятті розповідали цю тему чи її частину. Шляхом обговорення і дискусій розкривали незрозумілі питання. Для ефективності такої системи потрібна була велика кількість кваліфікованих кадрів, розподіл студентів у невеликих групах, достатня кількість літератури. В час, коли різко збільшилися контингенти прийому, викладачів необхідної кваліфікації не вистачало. До викладання залучалася велика кількість молодих спеціалістів, які не розуміли сутності нової методики, не мали відповідної кваліфікації, тож лекції в кращому випадку перетворювалися на переказ підручника, а то й читання його: «Адже ж нині маємо чимало випадків, коли професор свою лекцію читає в буквальному сенсі... по своїй або чужій книзі» [46, с.10]. Студентам

доводилося слухати, наприклад, лекції В.Коряка, що «розумівся на літературі, як свиня на помаранчах, а більше волів говорити про економічні формації [...] та боротьбу клас» [48, с.129]. Не кращою була ситуація і в технічних інститутах. Студент III курсу Київського машинобудівного інституту скаржився Д. Петровському (1934 р.): «Професорів можна порахувати на пальцях. Я б хотів, щоб завтра тов. Петровський прийшов до нас на лекцію і послухав, що нам читають. Я слухаю зараз крани. Якби ви послухали на лекції, хто читає, як читає цю дисципліну, то я впевнений, що Ви б розчарувалися. Я не говорю про Енергетичний і Технологічний інституту. Там сили набагато більші. Нам потрібні такі професори, як Шенберг. Шенберг читає гідравліку. Він вводить в курс справи, що я на його лекціях стаю інженером. Тов. Шенберг дає великий світогляд і це вірний підхід до студентів. [...] Тепер про термодинаміку. Читає її непоганий лектор, але він знає лише свою термодинаміку, коли йому задаєш питання, він говорить, щоб запитали спеціаліста. Наші професори не працюють над сучасною книгою, дають нам багато старого матеріалу, пов'язаного з першою п'ятирічкою, не дають нічого» [53, арк.143–144]. Зауваження студентів враховувалися, там, де була можливість, читати лекції доручалося висококваліфікованим викладачам. У Дніпропетровському металургійному інституті, наприклад, зауваження з боку студентів було зроблено лише одному викладачеві, та й то за його різкість відносно останніх [62, арк.11]. А от у Сталінському індустріальному інституті якість лекцій так і не набула належного рівня, іноді подавався сирий матеріал, допускалося надиктовування, вони були недостатньо забезпечені демонстраціями, дослідами. Як правило, використовувалася лише дошка і крейда [62, арк.18]. Інколи професори перед початком нової лекції надавали декілька хвилин для того, щоб котрийсь із студентів висвітлив матеріал попередньої.

Слід зазначити, що після 1932 р. лекціїм зверху дозволили знову стати провідною формою навчання. Та до них уже ставилися зовсім інші вимоги [63, с.50–51]. Відродження лекцій стало можливим в умовах зменшення критики і відкритої протидії професури радянським нововведенням, ця форма занять стала використовуватися з метою посилення контролю за вихованням світоглядних установок студентів, свідчить про утвердження тоталітаризму.

На початку 1925 р. виші поступово розпочали перехід до обліку знань в процесі навчання. Було скасовано залікові сесії [8, арк.304]. Наприкінці 1920-х рр. рівень знань встановлювався на бригадних заняттях, під час консультацій та за складеними конспектами. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом [30, арк.120]. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир.

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано» (за 4-х бальною системою: дуже добре, добре, задовільно, незадовільно, облік знань почав проводитися з 1932–33 н.р.) Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів – наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. У разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, але, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую» [64, с.8–9]. Ця ситуація стала характерною після того, як у вишах (у зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р.) було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства висококваліфікованими спеціалістами, такі, як наприклад, дипломні роботи та заліки, які були скасовані, крім того, були скорочені терміни навчання у вишах, ліквідовані окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання [65, с.11–12; 55, арк.3].

Після цього студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни – їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!». Професори постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» відносно оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Так, коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всією громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільського господарства Поповича навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%» [34, арк.6, 12]. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трьох студентів, зараховував звіти всій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами» [20, арк.14]. Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. Крім того, відповідальність за знання студентів покладалася насамперед на професуру, а якщо викладача не задовольняли знання студента, потрібно було з ним розмовляти через кілька днів і так до нескінченності. Врешті-решт терпіння вичерпувалось і предмет зараховувався.

Корінні зміни в методах навчання сталися після рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р., яким було ліквідовано бригадо-лабораторний метод і підвищилась роль лекцій з подальшим вивченням матеріалу в академічних групах. Після цього у лексиконі студентів з'явилося і слово «сесія», вони стали проводитися двічі на рік з індивідуальною оцінкою знань. Відновлювалося виконання і захист дипломних проектів [66, с.217]. Навчальним частинам пропонувалося організувати групи за принципом «сильних – до сильних». Виключне значення надавалося і лекції, але підкреслювалося, що завдання її були не ті, що були в старій школі, чи то при лабораторно-бригадній методі. Вони мали дати «повний, справді науковий, систематичний виклад теми, без перебільшеної деталізації розділів теми, дати низку методичних вказівок, показати розгорнуту критику буржуазних теорій з цього питання» [67, с.11].

Студентство сприйняло цю постанову неоднозначно. Частина схвально, отримавши гарантії нормалізації навчального процесу, серед інших фіксувалися «нездорові і контрреволюційні настрої». Наприклад, окремі студенти Сталіно сприйняли постанову «в штуди», висловлювали своє незадоволення і боялися того, що «повертаються старі шкільні порядки – зачоти, екзамени і т.і., а це значить, що робітникові не вчитись в школі» [30, арк.166]. У Дніпропетровську молодь відмовлялася здавати заліки, велися розмови про «неможливість вести громадську роботу в зв'язку з боротьбою за якість навчання» [21, арк.91].

Таким чином, документи з історії академічної повсякденності свідчать про численні труднощі, які доводилося долати студентам на шляху до своєї головної мрії – осягнення освіти. В ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, оскільки сотні молодих людей сподівалися на торжество розрекламованої соціальної справедливості. «Справедливість» за класовою ознакою для багатьох обернулася «несправедливістю» в інституційному сенсі – система вищої освіти не розрахована була на надання елементарних знань і відштовхувала малограмотну і нездатну до засвоєння наукових дисциплін молодь. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання або засиджувався у вишах, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки пролетаризації та спецнаборам. У кінцевому результаті отримати вищу освіту більше шансів було в тих студентів, які мали для цього необхідний потенціал, а це були, на протипагу сподіванням влади, далеко не вихідці з пролетарського середовища. Із останніх вистояли ті, хто ціною надлюдських зусиль змогли підтягтися до належного рівня або використовували важелі партійності для тиску на викладачів. Про певну стабілізацію ми можемо говорити лише з середини 1930-х рр., коли до вишів почала приходити на навчання підготовлена молодь після десятирічок чи робітфаків і були скасовані класові привілеї при вступі.

Прикриваючись словесною риторикою і гаслами, влада переклала ефективне вирішення проблем організації навчального процесу на колективи вишів, яким вдалося ціною неймовірних зусиль підняти освітній рівень значної кількості пролетарської молоді. Професура разом із знаннями передавала студентам і свої світоглядні установки, норми моралі. Для обмеження такого впливу використовувалися революційні форми і методи викладання, що давали можливість зменшити роль професора до рівня простого консультанта. Після того, як влада за допомогою репресій досягла відносної лояльності професури, знову були відроджені лекції, як спосіб посиленого контролю за молоддю, утвердження тоталітарної свідомості, виховання не просто прибічників, а творців нової радянської культури.

Джерела та література

1. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.) / Ю.М.Лотман. – СПб. : Искусство, 1994. – 399с.
2. Діаграми століть // Студент революції. – 1931. – №31–32. – С.21–25. – Підпис: Н. Северський.
3. Временное положение о Высших Учебных Заведениях У.С.С.Р. – Т.1. Временное положение об Институтах. – Х., 1922. – 42 с.
4. Утевский А. М. Начало пути: из книги «Высшая школа. Путь исследования и исследование пути» / А. М. Утевский // Universitates = Университеты. – Х., 2005. – № 3. – С. 63–75.
5. Харьковский политехнический институт имени В. И. Ленина: история развития (1885–1985). – Х. : Вища шк., 1985. – 223 с.
6. Справочник для студентов і вступаючих до К.П.І, К.С. – Г.І. та їх Робфаків 1923-24 навчального року; з додатком згідно з прийомом 1924–25. – К. : Вид-во каси взаємодопомоги К.П.І, К.С. – Г.І. та їх Робфаків, 1923. – 95 с.
7. Держархів Одеської області, ф.Р-126, оп.1, спр.148, 26 арк.
8. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.566, 896 арк.
9. Держархів Полтавської області, ф.3872, оп.1, спр.923, 277 арк.
10. Серета А. Итоги социально-академической проверки вузов и нового приема в Харьковские вузы / А. Серета // Студент революції. – 1924. – №8–9. – С.9–14.
11. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.) : позитивний досвід невдалого експерименту / В. В. Левченко. – Одеса : ТЕС, 2010. – 428 с.
12. Перша фаланга педагогів – робітфаківців // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.18–19. – Підпис: Д.М.Розенберг.
13. Три чи чотири? // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.20. – Підпис: Корман.
14. Підмогильний В. Невеличка драма / В. Підмогильний // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти і конфлікт інтерпретацій. – К., 2003. – С.21–244.
15. Микитенко І. Кадри / І. Микитенко. – Харків : Видавництво пролетарських письменників, 1932. – 140 с.
16. Юркевич Ю. Минуше проходит предо мною... / Ю. Юркевич. – М.: Возвращение, 2000. – 256 с.
17. Держархів Харківської області, ф.П-1, оп.1, спр.405, 113 арк.
18. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років (1898 – 1923): Ювілейний збірник. – К., 1924. – С.40.
19. Воров напірає // Студент революції. – 1929. – №4. – С.49. – Підпис: О.К-н.
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 4637, 96 арк.
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 6222. 164 арк.
22. Приймають робітників – випускають «інших» // Студент революції. – 1929. – №5–6. – С.72.
23. Григоренко П. Г. Спогади / П. Г. Григоренко. – К. : Україна, 2007. – 662 с.
24. Дражевська Л. 1928–1929, 1933–1935 / Любов Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 255–265. – Харківський університет очима колишніх студентів.
25. Любітов С. Перші тисячники / С.Любітов // Студент революції. – 1931. – №35–36. – С.16–19.
26. Красовицкий Б. М. Воспоминания / Б. М. Красовицкий. – Х. : Фолио, 2008. – 232с.
27. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6641, 194 арк.
28. Самойлов Д. Кульчицкий и пятеро / Д. Самойлов // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.212–230.

29. Кочергін І. О. Громадське життя у Дніпропетровському гірничому інституті у 1920–30-х роках [Електронний ресурс] / І. О. Кочергін. – Режим доступу : // http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/lihp/2009-6/6.pdf. – Назва з екрану.
30. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 5558, 193 арк.
31. Мільйон годин, украдених у п'ятирічці // Студент революції. – 1931. – №27. – С.13.
32. Держархів Харківської області, ф.П-69, оп.1, спр.62, 262 арк.
33. Всі сили – на якість // Студент революції. – 1931. – №21. – С.2–6.
34. ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.1145, 131 арк.
35. Жандари в профкомі // Студент революції. – 1932. – №1. – С.33.
36. ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.1012, 54 арк.
37. Бурлаков Я. Контрреволюціонер в лавах партії // Студент революції. – 1930. – №8. – С.9.
38. Гузман І. После конференції // Советское студенчество. – 1937. – №9. – С.40.
39. Леонтьев А. Человекопредметы // Советское студенчество. – 1937. – №9. – С.41.
40. ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.1144, 115 арк.
41. Второе задание Марии Демченко // Советское студенчество. – 1936. – №2–3. – С.73. – Підпис: М. Давыдов.
42. Гольдберг М. Так начинали жить стихом... / М. Гольдберг // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.135–152.
43. Селеверстова Н. Студенчество эпохи сталинизма / Н. Селеверстова // Вестник высшей школы. 1991. – №11. – С.61–66.
44. О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении УССР: Постановление ВУЦИК от 22 нояб. 1922 г. // Собрание законений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – №49. – С.852.
45. Робфак Х.І.Н.Г. // Студент революції. – 1924. – №3–5. – С.62. – Підпис: Ф.К.
46. Пасивне ставлення до активних метод // Студент революції. – 1930. – №12. – С.9–11. – Підпис: Б.Володарський.
47. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О.Потебні (1921 – 1930 роки) / О. Л. Рябченко. – Харків : ХНАМГ, 2000. – 214 с.
48. Шевельов Ю. (Шерех Ю.) Я – мене – мені (і довкруги): спогади : в 2 т. Т. 1. В Україні / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). – Х. : Вид. часопису «Березіль» ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. – 428 с.
49. Кобилицький Ю. Даль махне крилом / Ю. Кобилицький. – К. : Радянський письменник, 1985. – 156 с.
50. Попів О. Дитяча література на переломі / О. Попів // Шлях освіти. – 1930. – №4. – С.71–89.
51. Іваненко О. Завжди в житті. Спогади / О. Іваненко. – К. : Радянський письменник, 1985. – 383 с.
52. Потрібна деяка реформа // Студент революції. – 1929. – №4. – С.50. – Підпис: Архип Боберський.
53. ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.96, 186 арк.
54. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4206, 98 арк.
55. Неполадки «пускового періоду» тривають // Студент революції. – 1931. – №21. – С.3–7. – Підпис: Б.Тихий.
56. Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. – 1931. – №29–30. – С.9–10. – Підпис: Борисов.
57. Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris : YMSA – PRESS, 1933. – 190 с.
58. Костенко А. І. Андрій Малишко: Біографічна повість / А. І. Костенко. – К. : Молодь, 1981. – 312 с.
59. Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы) / С. Чуйкина. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006. – 259 с.
60. Розв'язати всі творчі сили пролетарського студентства // Студент революції. – 1931. – №24. – С.16.
61. Я і без бригади добре встигаю // Студент революції. – 1932. – №19–21. – С.32. – Підпис: С.Н.
62. ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.749, 45 арк.
63. Какие лекции мы хотим слушать // Советское студенчество. – 1938. – №9. – С.50–51. – Підпис: Студент К.Власов.
64. Іспит скасовано, – усім зараховую // Студент революції. – 1930. – №12. – С.8–9. – Підпис: О.Б.
65. Мосель І. Опортуністичний прорив на двох факультетах / І. Мосель // Студент революції. – 1930. – №11. – С.11–14.
66. Вища школа Української РСР за 50 років: в 2 ч. Ч. 1 (1917–1945 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 395 с.
67. Товарознавці, економісти, заготівельники... ХІРТ розпочав працювати по-новому // Студент революції. – 1932. – №34–35. – С.10–11. – Підпис: Ол.Німан.

Рябченко О. Л. Учебный процесс: советские инновации и особенности внедрения в высших учебных заведениях Украины в 1920–30-е годы

В статье на основе широкого круга источников исследуются вопросы организации учебного процесса в вузах Украины на протяжении 1920-30-х гг. Охарактеризованы основные советские инновации, особенности внедрения в учебный процесс бригадно-лабораторного метода вплоть до его ликвидации, реакцию студентов и профессоров на реформы, а также трудности, которые приходилось преодолевать студентам на пути к получению образования. Отмечено, что революционные формы и методы преподавания использовались прежде всего для уменьшения роли профессоров и ограничения их влияния на молодежь.

Ключевые слова: учебный процесс, студенты, профессора, бригадно-лабораторный метод, лекции, успеваемость, тысячники.

Ryabchenko O. L. Academic process: Soviet innovations and the particular features of their introduction into the higher educational establishments in Ukraine in 1920-1930ss.

In the article the issues of the academic process organization at the higher educational establishments of Ukraine in 1920-1930ss have been investigated using a wide variety of sources. The Soviet innovations are described as well as the particular features of their introduction into the academic process and the reaction of the students and professors on the challenges the students had to overcome on the way of getting a higher education. It is noted that the revolutionary forms and methods of teaching were used mostly for diminishing the role of the professors and restricting their influence on the students.

Keywords: academic process, students, professors, brigade laboratory method, lectures, progress in studies, thousands.